

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՏՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅԱՏԱՌԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԲՈՒՂԱՐԻԱՅՈՒՄ 19-ԲԴ Դ.¹**

19-րդ դարում Օսմանյան կայսրության 30 մահանգները գտնվել են քաղաքական և սոցիալ տնտեսական տարբեր իրավիճակներում: Օսմանյան կայսրության առանձնաշնորհյալ մահանգներ են համարվել՝ Եգիպտոսը, Թունիսը, Բոսնիան, Բուլղարիան², Արևելյան Ռումելին և Սամոսը:

Մեզ համար հետաքրքիր է հատկապես Բուլղարիան, որքանով, որ այն պատկանում էր Կայսրության մասամբ հայատառ թուրքերենով ստեղծագործած որոշակի շրջանների թվին: Սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ծանր հետապնդումների արդյունքում բռնի թուրքալեզու դարձած հայ ժողովրդի մի հատվածի ողջ ստեղծագործական միտքը մասամբ կամ լիովին մեզ է հասել հայատառ թուրքերենով: Հայ բնակչությանը ուժացումից փրկելու, դեպի մայր ժողովրդի գիրկը վերադարձնելու, հայախոսությունը վերականգնելու, առաքելական կրոնին հավատարիմ մնալու որպես կարևոր միջոց հայատառ թուրքերենը մեծ առաքելություն ունեցավ: Հայատառ թուրքերենով ստեղծվեց հսկայածավալ ձեռագիր ու տպագիր գրականություն, որը հետագայում այնքան տարածվեց ու դարձավ ինքնաբավ, որ սկսեց ծառայել ոչ միայն հանուն իր նախնական առաքելության, այլև վերածվեց նաև հայերեն իմացողների ու օտարների համար կարևոր մշակութային գործոնի: Հայատառ թուրքերեն գրահարատարակչությունը, պարբերական մամուլը դարձան այնպիսի հարուստ ու հզոր ուժ, որ ակամա սկսեց ազդել Կայսրության բոլոր թուրքախոս ազգերի մշակույթի վրա, հասանելի ու ցանկալի դարձավ տարբեր ազգերի համար: Այն խթան հանդիսացավ Օսմանյան կայսրությունում ընդհանուր զարթոնքի շրջանի բուռն զարգացմանը, դարձավ եվրոպական իրականության, մթնոլորտի, մշակույթի, առաջադիմական գաղափարների Թուրքիա ներթափանցման գործիք, միջնորդ: Պետք է խոստովանել, որ ամենամեծ օգուտն այս գրականությունից ունեցավ նախևառաջ թուրք ժողովուրդը: Հայատառ թուրքերեն գրքերն ու պարբերականները կարդում էին պալատում, կառավարությունում ու պաշտոնական վայրերում, տարբեր ազգերի ու խավերի ընտանիքներում: Հայկական թատերական խմբերի թուրքերենով ներկայացումները ողջ Կայսրությունով մեկ հեղափոխական նշանակություն ունեցան մշակութային, գաղափարախոսական, գիտության, տեխնիկայի, գրական նոր թուրքերեն լեզվի, լուսավորական գրականության ու նրա գործիչների կազմավորման, լրագրողական արվեստի, երաժշտության ու թատրոնի, կյանքի ամենատարբեր ճյուղերի զարգացման տեսանկյունից:

Բուլղարիայում ստեղծված հայատառ թուրքերեն ձեռագրական ժառանգության մի մասը գտնվում է Երևանի Մատենադարանում: Դրանց թիվն անցնում է

մեկ տասնյակը և ստեղծվել է հիմնականում 1830-70 ական թթ: Մատենադարանում է գտնվում Մահտեսի Տեր Հարություն Զահանա Պողոսյան Վառնացիի կողմից գրված 3 կրոնադավանաբանական բովանդակության ծեռագրեր: Նա կազմել է առաժանի, թարգմանել, գրի առել չափազանց հետաքրքիր ու ժամանակի համար կիրառական բարձրարժեք երեք ծեռագրեր: Հեղինակել է նաև երկու ծեռագիր, որոնցից մեկը ուղեցույց-դասագիրք է պտղատու ծառերի, հացահատիկային կուլտուրաների մշակման համար, նրանց վնասատուների դեմ պայքարի, պարարտանյութերի մասին և այն ամենի, ինչն առնչվում է այգեգործության հետ: Մյուսը մի ողջ դասընթաց է մրգերի ու բանջարեղենների պահպանման, մշակման եղանակների վերաբերյալ: Մահտեսի Տեր Հարությունը հեղինակել է բառերի, անունների, մականունների հայերեն ու հայատառ թուրքերեն բառարան: Նա հայատառ թուրքերենի է թարգմանել ու գրի է առել երեք կարևոր պատմական գործեր: Դրանցից մեկը վերաբերում է խաչակիրների շրջանի պատմությանը և կոչվում է «Եղիսաբեթ»: Մյուսը Հուստինիանոսի գորավարներից Բելիսարիոսի մասին է: Երրորդ ծավալուն պատմական երկը Կոստանդին Մեծի պատմությունն է:

Հայկական գրքեր և մամուլ տպագրվել են բուլղարական տպարաններում: 1884 թ. Վառնայում հիմնադրվում է նաև հայկական տպարան: Դրերվերջին Բուլղարիայում կար հայկական 11 եկեղեցի՝ Սոֆիայում, Վառնայում, Թաթարազարչիկում, Բուրգասում, Սիլիստրայում, Կալաջում, Շումլու, Ռուսչուկ, Իսլիմիե և Դոբրիչ քաղաքներում՝ մեկական և 2-ը՝ Ֆիլիպեյում (Պլովդիվ), բազմաթիվ դպրոցներ:

Հայկական գաղութը հիմնականում կենտրոնացած է եղել Վառնայում, Ֆիլիպեյում, Ռուսչուկում: Վառնան մշակութային մթնոլորտ ունեցող կենտրոն է եղել, իր գրական ավանդույթներով: Մանավանդ 19-րդ դարում, երբ բոլոր տեսակի հասարակական-մշակութային կազմակերպությունները վերելք էին ապրում, Բուլղարիան ևս համաքայլ էր այս զարգացմանը: Պոլսահայ գաղութի հետ սերտ կապն իրականացվում էր նաև շնորհիվ հայատառ թուրքերեն պարբերականների, որոնք բաժանորդներ ունեին Բուլղարիայում:

Բուլղարահայ գաղութը շատ զգայուն է եղել Պոլսի, Արևմտյան Հայաստանի գավառներում դրերվերջին կատարվող իրադարձությունների նկատմամբ: 1897թ. մարտի 8-ին Վառնայի թատրոնում հայկական թատերախումբը ներկայացնում է «Կոտորած Սասնա» պիեսը: Հայկական թատերախմբերը, որ Արդուլ Համիդի ժամանակ գրկված էին հայերեն լեզվով ներկայացումներ տալուց, այս մեծ բացն իրականացնում էին իրենց հյուրախաղերի ընթացքում: Ողջ դասական ու ազգային խաղացանկը, օպերետները ներկայացվում էր նաև բուլղարահայությանը լավագույն դահլիճներում: Բուլղարիայում արդեն կային հայկական թատերախմբեր՝ Վառնայում, Պլովդիվում: Թատերական ներկայացումներ թուրքերենով դիտել են նաև Բուլղարիայում: Թատրոնի լեզուն հայատառ թուրքերենն էր և ավելի քան 500 պիեսներ, եթե մեծ մասամբ նույնիսկ չեն հրատարակվել, ապա ոչ պակաս նշանակություն են ունեցել Օսմանյան կայսրության թուրքախոս, հիմ-

նականում անգրագետ ու եվրոպական հասկացությամբ թատրոնին նոր-նոր ծանոթացող ունկնդիրների վրա:

1895թ. Դոբրիչում հիմնադրվում է հայ կանանց պարախումբ: 1911թ. Ռուս-ջուկում «Արարատ» սպորտային միությունը, իսկ ավելի ուշ՝ Պլովդիվ, Վառնա, Ռուսե քաղաքներում հիմնադրվում են Հայ մարմնամարզական Շնդհանուր միության մասնաճյուղերը (1921թ.): Բուլղարահայության զարգացման համար կարևոր ազդակ է լինում 1911թ. Վառնայում և մյուս քաղաքներում ՀԲԸՄ մասնաճյուղերի հաստատումը: 1912թ. առաջին հայ զինվորական դպրոցն է հիմնադրվում Բուլղարիայում:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում պոլսահայ ճարտարապետների համագործակցությունը Բուլղարիայում: Դարեվերջին այստեղ կառուցվում են լավագույն ճարտարապետական-մշակութային հուշարձաններ³:

1898թ. սեպտեմբերի 8-ին Պոլսի Ֆեներ թաղում բացվում է Սվետի Ստեֆան (Սուրբ Ստեփանոս) բուլղարական երկաթ գեղեցիկ եկեղեցին, որն ուզածո ժամանակ ենթակա էր հավաքման ու տեղափոխման: Ճարտարապետը՝ Հովսեփ Ազնավուրն էր:

Բուլղարիայում ևս հետապնդումներ ու հալածանքներ են եղել ազատ խոսքի համար, այստեղ էլ գրվել են սուլթաններին, Աբդուլ Համիդին նվիրված քայլերգեր: Օրինակ, երաժշտության պրոֆեսոր Ժյուլ Կրեցշմանի երկրորդ բուլղարական ռապսոդիան նվիրվել է Աբդուլհամիդ Բ-ին: Բուլղարիայի դաշնակցական կուսակցության հայերեն «Շարժում» պարբերականի գլխավոր խմբագիր Վարդան Պատրիկյանը Ռուսջուկում սպանվում է տեռորիստ ընկերների կողմից 1907թ. նոյեմբերի 22-ին: 1908թ. Ֆիլիպեյում «Ռազմիկ» թերթի գլխավոր խմբագիր Ռուբեն Ջարդարյանը աքսորվում է Քասթամուն: Մյուս կողմից՝ սուլթանական պարզևների է արժանանում 1879թ. Արքեպիսկոպոս Խորեն Նարպեյը: Նա ստանում է 3-րդ, ապա՝ 2-րդ աստիճանի Մեճիտիյե՝ Ռումինիա-Բուլղարիայի հայոց հոգևոր գործերը բարենորոգելու համար: 1879թ. շքանշաններով պարգևատրվում են Օսմանյան կայսրության Սոֆիայի սուլթանական հանձնաժողովի հայ անդամները, թարգմանիչները, հանձնաժողովի քարտուղարը: Այս հանձնաժողովի ղեկավար Յահյա փաշայի քարտուղարն է եղել Գաբրիել Նորատունկյանը⁴:

Բուլղարիան մոտ լինելով Պոլսին, առևտրական, գործարար կապերով դեպի իրեն է ձգել հայ վաճառականներին⁵:

1. Բուլղարիայում ըստ մատենագիտական աղբյուրների 80 հայ պարբերականներ են հրատարակվել 10 քաղաքներում: Գրքեր տպագրվել են նաև Սոֆիայում, Պլովդիվում (Ֆիլիպպե): Դրանցից մի քանիսը գիտական որոշակի արժեք են ներկայացնում: Այստեղ թարգմանվում է Ղուրանը, տպվում Վառնայում, Դոբրի Թոդորովի տպարանում: 1910թ. Վառնայում Արշակ Ալպոյաձյանը «Իրավունք» թերթի տպարանում հրատարակում է «Պուկարաց պատմութիւնը. Անոնց ծագումն մինչև մեր օրերը» (արտատպված «Բիւզանդիոն»ից): Տաճատ կոթեժյանը հրատարակում է «Արևելյան Ռումելիան և հայերը» 34 էջանոց գրքույկը Գրասիրաց տպարանում (Ֆիլիպպե, 1885թ.), Ասատուր Մկրտիչյանի հեղինակությամբ

պատկանելի ծավալով բուլղարերեն-հայերեն-տաճկերեն բառարանը (Սոֆիա, 543 էջ, Գ.Զենդոֆի տպարանում, 1904թ.): Սա նշանակում է, որ հայերեն տառերը հասու են եղել համարյա բոլոր տպարաններին:

Պոլսում 1909թ. որպես հայրենասիրության օրինակ տպագրվել է հեղափոխական Ջաքարեա Ստոյանովի մասին հայատառ թուրքերենով գիրք⁶: Այս և հայատառ թուրքերեն որոշ գրքեր մեզ ծանոթ են մատենագիտական աղբյուրներից⁷: Վառնայում հայատառ թուրքերենով տպագրվել են կատակերգություններ, պիեսներ, զավեշտներ, արտատպված հիմնականում Վառնայի հայատառ թուրքերեն մամուլից: Բուլղարիայում հրատարակված պարբերական մամուլը երբեմն արտահայտվել է երկեզու, եռալեզու հրատարակություններով: Հայատառ թուրքերեն պարբերականների հրատարակությունների կենտրոնը եղել է Վառնան՝ 10 անուն պարբերականներ:

Վառնայում առաջին հայատառ թուրքերեն պարբերականը եղել է՝

1. «Իրավունք» (1884-1885թթ.). հայերեն և հայատառ թուրքերեն: Վառնայի երիտասարդաց միությունն է հրատարակել Անդրանիկ Եօանեսկուի խմբագրությամբ, տպագրվել է «Ռումանահայ Անդրանիկ Եօանէսքուի» տպարանում: Հրատարակել է նաև ֆրանսերեն հոդվածներ:
2. «Իրավունք» (1896-1911թթ.)⁸, Վառնա: Հայերեն այս երկշաբաթաթերթը, ապա՝ եօրյան, հրատարակել է պարբերաբար հայատառ թուրքերեն նյութեր: Քաղաքական լուրերի համար ունեցել է հավելված՝ 4-րդ էջ: Մի քանի համար ունեցել է նաև բուլղարերեն հավելված էջ: Տպագրվել է «Վզաիմնոստ» ու Դ.Տոդորով և որդիք տպարաններում, իսկ հետո ունեցել է սեփական տպարան:
3. «Վատակ» Ազգային ու զավեշտական եօրյա թերթ (1897թ.), Վառնա: Այն տպագրվել է Կ.Նիկոլովի տպարանում, իր էջերում որպես կանոն տպագրել հայատառ թուրքերեն նյութեր:
4. «Այինէի Լիթայիֆ» (Չվարճալի հայելի) Վառնա, (1897թ.). Տպ. «Հայելի» և «Վզաիմնոստ»: Տնօրեն՝ Տիրան Փափազյան: Այս զավեշտաթերթը 1897-1903թթ. Վառնայում և 1903-4թթ. Ալեքսանդրիայում հրատարակված «Հայելի» ազգային և զավեշտաթերթ-շաբաթաթերթի հայատառ թուրքերեն հավելվածն է եղել:
5. «Տավրոս» (1898) հայ ազգային, քաղաքական, գրական և քննադատական թերթ, որը շարունակությունն է հանդիսացել «Վատակ»-ի, տպագրվել «Վզաիմնոստ» և Վոյնիկովի տպարաններում, շարունակել հայատառ թուրքերեն հրատարակությունների ավանդույթը, նույն խմբագիր-տնօրենի՝ Հարություն Չաքրյանի օրոք:
6. «Շարժում Իլավէսի» երկշաբաթաթերթ, 4 էջ: Վառնա, (1901թ.): Տնօրեն՝ Մկրտիչ Վարդան: Տպարան «Օրիենտալ» (Արամյանի): Հայերեն «Շարժում»-ի քաղաքական լուրերի հավելվածն է: Ջարմանալիորեն որակ են կազմել զավեշտաթերթերը, տարեցույցները: Բուլղարիայում կան վայերեր, անուններ, որոնք այս երկրում հայերի բարի անվան ապացույցներից են:

1877թ. Բուլղարիայի Թաթարազարդըք քաղաքում (Պլովդիվից 30 կմ հեռու) մի փողոց անվանվում է Հովհաննես Սվաճյան անունով: Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ թուրք Սուլեյման փաշան գրավում է այս քաղաքը, հրամայում է կայարանապետին, որ հեռագրով սուլթանին հայտնի քաղաքի գրավման մասին և սպասում է նրա հետագա ճակատագրի շուրջ սուլթանական հրամանին: Սուլթանի պատասխանը լինում է՝ «այրել, ավերել, հեռանալ»: Հովհաննես Սվաճյանը, որ մորգեի այրութենով հաղորդում էր պատասխանը, հայտնում է, թե սուլթանը հրամայում է՝ «չայրել, չավերել, հեռանալ»: Հրամանը կատարվում է: Քաղաքը փրկվում է ու, երախտապարտ բազարչիքցիները նրա անունով փողոց են կոչում:

Պոլսահայ Թադեոս Տիվիթյանը (1810-1878թթ.), որ տիրապետում էր հունարեն, բուլղարերեն, իտալերեն լեզուներին, Օսմանյան կայսրությունում առաջինն էր, որ ծուլեց բուլղարերեն տառերը, տպագրեց բազմաթիվ գրքեր, որոնց ուղարկվում էին Բուլղարիա, մտավոր, հոգևոր սնունդ հասցնում այդ երկրին: Տարին երկու անգամ Տիվիթյանն ինքն էր ճամփորդում այնտեղ, հակերով գրքեր տանում, որոնց մեծ մասը ապառիկ էր վաճառում, տարածում: Նա տպագրական գործ էր սովորեցնում բուլղարներին, նպաստելով այդ երկրի ու ժողովրդի լուսավորական գործին: Իրավամբ նրան կոչել են «Բուլղարների Գրիգոր Լուսավորիչը»: Բուլղարական հեղափոխության ժամանակ ծխախոտի թղթի մետաղե տուփերի կափարիչների վրա ստրկության լուծը թոթափելու սրտառու կոչեր էր տպագրել, որի համար էլ ձերբակալվել էր, տուգանվել: Երախտապարտ բուլղարները ժամանակին սովորություն են ունեցել տարին մեկ անգամ Սոֆիայի Մայր եկեղեցում նրա հոգեհանգիստը կատարել, իրենց ժողովրդի բարեխոսների հետ միասին ոգեկոչելով նրա անունը:

HASMIK STEPANYAN

ARMENIAN PUBLISHING HOUSES AND PUBLICATIONS IN ARMENIAN-LETTERED TURKISH OF 19th CENTURY IN BULGARIA

Bulgarian-Armenian community during the obedience to Ottoman Empire has partly created in Arm-lettered Turkish and has left hand written and typed heritage. There are known 6 publications, artworks. It's clear that Armenian culture has had some influence on different fields (literature, theater, publishing, architecture) in Bulgaria, on the beginning of publishing in Bulgarian language.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Որպես զեկուցում կարդացվել է «Հայաստան և Բուլղարիա. անցյալը, ներկան, ապագան» միջազգային գիտաժողովում. 29-30 սեպտեմբեր 2008թ., Երևանի Պետական Համալսարան:
2. 1876թ. 60 հազար բուլղարներ ոչնչացվել են թուրքական զորքերի կողմից:
3. 1888թ. Բուլղարիայի Ռուսե քաղաքում ճարտարապետ Սարգիս Կույումձյանը հիմնեց Առևտրի, ապա նաև՝ Հայ մշակույթի կենտրոն: 1895թ. Կառնայի պետական օպերայի թատրոնի շենքը կառուցում է պոլսահայ մշանավոր ճարտարապետ Հովսեփ Ազնավուրը:
1900թ. Ռուսեյում ճարտարապետ Նիկողոս Պետրոսյանը կառուցում է Սիմեր-նովա առանձնատունը, Մշակույթի պալատը, ժողովրդական Բանկը: 1898թ. պոլսեցի ճարտարապետ Լևոն Կյուրեղյանը կառուցում է Կառնայի քաղաքապետարանի թատրոնի շենքը (կա այդ շրջանի փոստային բացիկ): Նույն ճարտարապետը Պոլսում արդեն կառուցել էր Գյումուշտույու փալատը: Կառուցվում են հայկական դպրոցներ, նախակրթարաններ (Վարդանանց արական ու Վառվառյան աղջկանց դպրոցները) 1894 թվականին: 1901թ. Կարապետ Պիոնյան մասնավոր դպրոցը: 1895թ. Դորիչիում վերականգնվում է Վարդան Մամիկոնյան նախակրթարանը, 1896թ. Սոֆիայում սկսում է գործել նաև Արամյան դպրոցը: Կառուցում, վերակառուցում հայկական եկեղեցիները:
4. Բուլղարիայում ժամանակ առ ժամանակ սուլթանական քաղաքական հանձնաժողովների կազմում որպես կանոն եղել են հայ անդամներ:
5. 19-րդ դարի կեսերից պոլսահայ գործարարները ծխախոտի ֆաբրիկաներ են հիմնում Եգիպտոսում, Հունաստանում, Բուլղարիայում: 1908թ. Պլովդիվում «Գրիգոր Թովմասյան և որդի» ընկերությունը ծխախոտի ֆաբրիկա է հիմնում: Ֆիլիպեյում 1909թ. իրենց մասնաճյուղ են բացում «Մ և Գ. Համտանձեան ընկերությունը» որը զբաղվում էր բազմատեսակ ու շքեղ կերպասեղենի մեծաքանակ առևտրով: Եղեմնից հետո Սոֆիա հաստատված Տատուրյան եղբայրները կաշվի մշակման ֆաբրիկա են բացում: 1914 Պլովդիվում դոկ. Պետրոս Օրմանյանը հիմնում է առաջին առողջարանը:
6. Տես՝ Ստեփանեան Յ., Հայաստա թուրքերեն գրքերի եւ հայաստա թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն, հ.1300:
7. Պոլսահայ անվանի գիտնական Բարսեղ Թուղլաճիի «Արևմտահայերը պատմության մեջ» գրքում եղած տիտղոսաթերթերը հաստատում են նրանց տպագրությունների փաստը:
8. 1889-1903թթ. և 1907թ. հավաքածուները գտնվում են ՀՀ Ազգային գրադարանում: Այս պարբերականի մասին տես՝ Ստեփանեան Յ., Հայաստա թուրքերեն գրքերի եւ հայաստա թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1727-1968), Ստամբուլ, 2005, էջ 587, N 56, 61, 113, 114, 115: